

YERKURGAN MERKEZ TAPINAĞI ARKEOLOJİK KAZI VE KONSERVASYON ÇALIŞMASI (ÖZBEKİSTAN/KAŞKADERYA)

İBRAHİM ÇEŞMELİ* - ABDİSABUR RAIMKULOV**
HANDE GÜNÖZÜ ULUSOY***

Yerkurgan (Erkurgan) Şehir Harabesi günümüzde Özbekistan'nın Kaşkaderya Vilayeti Kasan ve Karşi şehirleri arasında Karşi Şehri'nin yaklaşık 10 km. kuzeybatısında Karşi Vahası'nda yer almaktadır. Bu şehir harabesinin merkezindeki tepelik alanda tarafımızca 2013 yılında arkeolojik kazı çalışmasına başlandı ve 2017 yılında devam edildi. Bu arkeolojik proje, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü'den Dr. Abdisabur Raimkulov ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanat Tarihi Anabilim Dalı'dan Prof. Dr. İbrahim Çeşmeli başkanlıklarında yürütüldü. Bu arkeolojik projenin konservasyon çalışmalarını ise Konservatör Dr. Hande Günözü Ulusoy yürüttü¹. Yerkurgan Şehir Harabesi'nde daha önceki yıllarda önemli arkeolojik çalışmalar gerçekleştirildi². Bu yerleşimde özellikle R.H.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul /TÜRKİYE, ibrahimces@gmail.com

** Dr., Özbekistan Cumhuriyeti, Bilimler Akademisi, Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırmalar Enstitüsü, Semerkand/ ÖZBEKİSTAN, araimkulov@mail.ru

*** Dr., İstanbul/TÜRKİYE, handegunozu@gmail.com

¹ 2017 yılında Yerkurgan'da gerçekleştirdiğimiz projeyi Türk Tarih Kurumu ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP/ Proje ID: 25258, Proje Kodu: SBA-2017-25258) destekledi. Türk Tarih Kurumu'na ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne desteklerinden dolayı teşekkür ederiz. Prof.Dr. İbrahim Çeşmeli, Dr. Abdisabur Raimkulov ve Dr. Hande Günözü Ulusoy ile oluşan ekiple Özbekistan'da ilk arkeolojik çalışmalarımıza 2003 yılında Kaşkaderya'da arkeolojik yüzey araştırmaları ile başladık. Sonrasında aynı ekiple, Kaşkaderya'da Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehir Harabesi'nde 2005 yılından 2011 yılına kadar sürdürdüğümüz arkeolojik kazı çalışmalarında saray kalıntısı ortaya çıkarıldı. İ.Çeşmeli, H.Günözü Ulusoy, A.Raimkulov, "Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)", *Art-Sanat*, 6, 2016.

² S. K. Kabanov, *Nahşeb na Rubje Drevnosti i Srednevekovya (III-VII vv.)*, Taşkent, 1977, s. 7-10, 23-28; M.H.İsamiddinov, R. H. Sulaymanov, *Erkurgan*, Taşkent, 1984, s. 4-6; R. H.Sulaymanov, *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000, s. 24-25; R. H.Sulaymanov, "Karşi Ozbekistonning Kadimgi ve Orta Asrlar Davri Tarihida", *Karşi Şahrining Cahon Tsvivilizatsiyasi Tarihidagi Orni*, Taşkent-Karşi, 2006, s. 21-22.

Suleymanov'un başkanlığında Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından 1973 yılında başlanılan ve 1970'lerde devam edilen sistemli arkeolojik çalışmalar yürütülmüş olup bu çalışmalardan önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bu çalışmalarda M.H. İsamiddinov, M. İshakov, N. Nefedov ve M. Turebekov da yer almıştır. Bu çalışmaların öncesinde şehirde, 1916 yılında İ.A.Kastane ve L.A. Zimin, 1946 yılında A.İ. Terenojkin ve 1948 yılında S.K. Kabanov arkeolojik incelemeler gerçekleştirdi.

Güney Sogdiana'da bulunan Yerkurgan Şehri³, Buhara'dan Baktra'ya (Belh) uzanan İpek Yolu üzerinde yer almakta ve Antik Çağ'da Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) olarak bilinen bölge içindeydi. Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) Bölgesi, Araplardan önce erken Orta Çağ'da Nahşeb (Sogdça), Araplardan sonra ise Nesef (Arapça) olarak bilinmekteydi. Nahşeb (Nesef) aynı zamanda bir şehir ismiydi. Arkeolojik veriler Yerkurgan Şehri'nin Demir Çağı'nın başlarında M.Ö. 9-8. yüzyılda oluşmaya başladığını işaret etmektedir. Yerkurgan'ın bulunduğu Nahşeb (Nesef) Bölgesi'nde (Karşi Vahası) Araplar öncesinde küçük büyük çok sayıda yerleşim kurulmuş bunlar içinde en gelişmiş Yerkurgan Şehri idi. M.S. 6-7. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Yerkurgan Şehri, Araplar öncesinde Nahşeb'in (Karşi Vahası) merkez şehri idi. Bu yüzyıldan sonra merkez Şulluk Tepe'ye (Nahşeb/Nesef) kaydı. Yerkurgan, M.Ö.6. yüzyıldan itibaren yaklaşık 40 hektarlık bir alanı kaplayan dörtgen surla çevriliydi. Sonrasında M.Ö. 3-2. yüzyılda yaklaşık 150 hektarlık alanı çeviren dış sur eklendi. Bu da şehrin zaman içinde geliştiğini göstermektedir. Böylece konutların ve farklı fonksiyonlara sahip yapıların yer aldığı şehir, iç ve dış olmak üzere çift surla çevrili hale geldi. İç surun içinde ve kuzeyinde kale ve saray (M.S. 3-4. yüzyıl), doğusunda ise seramikçiler yer almaktaydı. Şehrin merkezinde Zerdüştlükle bağlantılı dinsel kompleks (M.S. 3-4. yüzyıl) bulunmaktaydı. Yine iç surun içinde ve güneyinde Zerdüştlükle ilgili mezar yapısı (M.S. 3-4. yüzyıl) bulunmaktaydı. İç surun doğuda ve güneydoğuda birer kapısı yer alıyordu. İç surun dışında ve güneydoğusunda ise metalciler bulunurdu. Şehrin dışında ve kuzeybatısında Zerdüştlük inancına göre ölünün yırtıcı hayvanlara bırakıldığı dahma (sessizlik kulesi/ M.Ö. 2. yüzyıl) yer almaktaydı. Şehirde genellikle kerpiç, pahsa (balçık) ve ahşap malzeme kullanılmıştır.

³ İsamiddinov, Suleymanov, *a.g.e.*, s.7-9; K.A. Abdullaev, E.V. Rtveldze, G.V. Shishkina, (Ed.), *Culture And Art Of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, I, Moscow, 1991, s. 182-186; K.A. Abdullaev, E.V. Rtveldze, G.V. Shishkina, (Ed.), *Culture And Art Of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, II, Moscow, 1991, s. 61-63; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 25-26, 88-132; Suleymanov, a.g.m. 2006, s. 21-24; Baipakov, Pidayev, *a.g.e.*, s. 107-108, 115; Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, a.g.m., s. 16.

Kaşkaderya Nehri'nin suladığı verimli toprakları kapsayan Kaşkaderya Bölgesi geçmişte Orta Asya'da stratejik bir konumda bulunmaktaydı ve bu bölge Kaşkaderya ve Zereşan vadilerini içine alan Sogdiana olarak bilinmekteydi. Çin'le bağlantılı İpek Yolu Sogdiana üzerinden güneye Hindistan'a kadar uzanırdı. Hindistan yolu dışında Sogdiana'dan ikiye ayrılan İpek Yolu, biri batıdan İran ve Akdeniz'e, diğeri kuzeyden Karadeniz'e kadar uzanırdı. Sogdiana'da Köktepe, Semerkand (Marakanda/Afrasiab), Keş (Kış/Şehrisebz), Nahşeb (Nesef /Şulluk Tepe), Buhara, Varahşa ve Pencikent gibi gelişmiş Demir Çağ, Antik Çağ ve Erken Orta Çağ şehirleri bulunmaktaydı. Sogdiana, batısında merkezi Merv olan Margiana, güneyinde merkezi Belh (Baktra) olan Baktriana, kuzeyinde Harezmi ve doğusunda Şaş (Taşkent) gibi siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda öneme sahip bölgelerin ortasında bulunmaktaydı ve bu bölgelerle güçlü bağları bulunmaktaydı. Sogdiana Bölgesi stratejik konumu, verimli toprakları ve İpek Yolu sebebiyle tarih boyunca değişik toplumların egemenliğine girdi. Bu topraklar, Araplar öncesinde sırasıyla Persler (M.Ö.6-4. yüzyıl), Seleukoslar, (M.Ö. 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktrianlar (M.Ö.3-2.yüzyıl), Kangçüler (M.Ö. 2-1. yüzyıl), Kuşanlar (M.S. 1-3. yüzyıl), Sasaniler (3-4. Yüzyıl), Kidaritler (4-5. yüzyıl), Eftalitler (Akhunlar/5-6. yüzyıl) ve Köktürkler (6-8. Yüzyıl) gibi yerleşik ve göçebe uygarlıkların hakimiyetinde bulundu. M.Ö. I. binde Demir Çağı'nda bu topraklarda göçebe Massagetler ve Sakalar da yaşadı. Bölgenin yerel halkı İrani bir topluluk olan ticaretle uğraşan yerleşik Sogdlar'dı. İslamiyet'ten önce bölgenin başlıca dinsel inancı Zerdüştlük olup Yunan, Hinduizm, Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve doğa inançları da görüldü. Bölgede İran kültürü yanında Mezopotamya, Hellen, Hint, Çin, Türk ve göçebe kültürlerin önemli etkisi de oldu⁴.

Kalıntılardan anlaşıldığı üzere Yerkurgan şehrinin merkezinde yer alan dinsel kompleks, büyük ve küçük iki tapınaktan meydana geliyordu. Bu tapınaklardan küçük olan Doğu Tapınağı 1970'li yıllarda kazılarak ortaya çıkarıldı⁵. Güney-kuzey ekseninde olan tapınak pronaos (ön mekan) ve naos (ana mekan) mekanlarından oluşmuştu. Yapının güney bölümünde ise bir avlu bulunmaktaydı. Avluya açılan pronaos mekanının (18.50 x 7 m.) içinde tek sıra halinde birbirine

⁴ Abdullaev, Rtveldadze, Shishkina, *a.g.e.*, I, s. 36-58, 155-156; Abdullaev, Rtveldadze, Shishkina, *a.g.e.*, II, s. 32, 61; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 43-72, 226-316; K. Baipakov, Sh. Pidayev, (Ed.), *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Samarkand, 2011, s. 107-116; Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.12-13.

⁵ R. H. Suleymanov, "Obschestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevoogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa", *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, s.25-28; Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 88-111.

paralel uzanan dört sütundan meydana gelmiş bir sütun dizisi bulunmaktaydı. Günümüze bu sütunların dört adet taştan kaidesi ulaşmıştır. Güneydeki pronaos mekanından ortadaki bir kapıyla kuzeydeki dikdörtgen planlı iki sütunlu naos mekanına (13.20 x 7.50 m.) girilmekteydi. Naos mekanında kutsal ateşin yandığı altar nişi kuzey duvarının ortasında güney duvarının ortasındaki kapının karşısında bulunmaktaydı. Bu dinsel yapı ateş tapınağı fonksiyonu göstermekteydi. Bu tapınağın hemen batısında yer alan büyük Merkez Tapınakta ise sadece sondajlar yapıldı⁶. Bu sondajlar neticesinde Merkez Tapınağın hemen dışında ve kuzeydoğusunda kerpiçten kare planlı ateş altarı tespit edildi.

2013 yılına kadar sondajlar dışında herhangi bir sistemli arkeolojik kazı çalışması yapılmamış olan ve günümüzde tepelik görünümündeki (**Figür 1**) mimari iç düzeni bilinmeyen Merkez Tapınakta, 2013 yılında tarafımızca kazı çalışmalarına başlanıldı⁷ ve 2017 yılında devam edildi. Çalışmalar, 2013 yılında ağırlıklı olarak yapının dış duvarlarında ve 2017 yılında ise iç bölümünde gerçekleşti (**Figür 2**). Tepenin topografik görünüşünden yapının dıştan dörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Tepenin güney tarafındaki boşluk ise yapının güneyindeki kapıya işaret etmektedir (**Figür 3**). Şehrin merkezine yakın konumda bulunan yapı, dört ana yöne göre konumlanmıştır.

2013 yılında, şehrin merkezi konumunda bulunan tapınağın dış duvarlarında ve içte doğu bölümünde çalışmalar yürütülmüş olup dış duvarların iç ve dış taraflarında yapılan arkeolojik sondaj çalışmaları neticesinde belirlenen duvarların konturları ile duvar kalınlıklarından yapının dıştan restitüsyon planı ortaya çıkarılabildi (**Figür 4**). Ayrıca güney duvarında yapılan arkeolojik çalışmalarda, kapının konumu tespit edildi. Yapının 9 m. kalınlığındaki dış duvarları kerpiç ve pahsa (balçık) bloklardan inşa edilmiştir (**Figür 5**). Kare şeklindeki kerpiçler, 42-43 x 42-43 x 9 cm., 45 x 45 x 9-10 cm., 45 x 45 x 14 cm ve 47 x 47 x 10 cm. ölçüsündeydi. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere, 9 m. kalınlığındaki dış duvarların iç tarafına 2.50 m. kalınlığında ek duvarlar örülmüş. Bu da yapının sonradan yenilediğini ve bazı değişikliklere uğradığını göstermektedir. Ek duvarlardan önce ilk yapı içten 31.50 x 31.50 m. ve dıştan 49.50 x 49.50 m. ölçüsünde çok düzgün olmayan kare planlı bir şemaya sahip olduğu anlaşılmaktadır⁸.

⁶ Suleymanov, *a.g.e.*, 2000, s. 111-112.

⁷ Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.17, fig.77, 80.

⁸ Çeşmeli, Günözü Ulusoy, Raimkulov, *a.g.m.*, s.17, fig.103.

2013 yılından sonra 2017 yılında tarafımızca Merkez Tapınakta arkeolojik çalışmalara devam edildi. Genel proje çerçevesinde tapınağın çeşitli dönemlere ait mimari kuruluşu, süslemeleri ve planları ile kültür katmanlarının aydınlatılmasına yönelik olarak 2017 yılından itibaren tapınağın iç bölümlerinde çalışmalara ağırlık verilmiştir. 2017 yılı arkeolojik kazı çalışmaları yapının içinde özellikle orta eksen üzerinde kuzey, merkez ve güney bölümlerinde yürütüldü (**Figür 6-8**). Bu bölümlerdeki çalışmalar ağırlıklı olarak üst tabakada gerçekleştirildi.

2017 yılında yapının orta eksen üzerinde kuzey bölümündeki çalışmalarda önemli buluntular gün yüzüne çıkarıldı. Kuzey duvarının orta bölümünün önünde ve 5 m. güneyinde, 2.50 x 3.50 m. ölçüsünde ve 1 m. yüksekliğinde topraktan bir set, üst tabakada ortaya çıkarıldı (**Figür 9**). Topraktan setin üzerinde uzun süre ateş yandığını gösteren 10 cm. kalınlığında yanık tabakası tespit edildi. Üzerinde yanık tabakası bulunan büyükçe topraktan set olasılıkla bir ateş altarna işaret etmektedir. Yine bu bölümde üst tabakada -1.50 m. seviyesinde, sıkıştırılmış topraktan birinci taban tespit edildi. Bahsettiğimiz ateş altarı olabilecek toprak set, bu tabanın üzerine oturduğu anlaşılmaktadır.

Birinci taban seviyesinin altında da bazı çalışmalar yapılmış olup kayda değer önemli buluntular tespit edilmiştir. Muhtemelen altar fonksiyonu gören topraktan setin bitişiğinde ve alt seviyede birinci tabanın altında güneye doğru uzanan, -1.70 m. seviyesinde, 80 cm kalınlığında ve 7.50 uzunluğunda kerpiç bir duvarın üst kısmı tespit edildi. Bu duvarın yapının merkezine doğru uzandığı ve batıya doğru dönüş yaptığı anlaşılmaktadır (**Figür 10**). Üst tabakada birinci tabanın altında bulunan kerpiçten duvar kalıntısı alt tabakaya aittir. Batıya doğru uzanan duvarın kuzeye bakan tarafının hemen önünde duvarla aynı -1.70 m. seviyesinde, gövdesi 60 cm. genişliğinde ve derinliği 80 cm. olan ağız kısmı günümüze ulaşmış olan in situ durumda sıvı ve katı maddelerin saklandığı pişmiş topraktan pithos bulundu (**Figür 11**).

2017 yılında yapılan çalışmalarda, yapının orta ekseninde güney duvarının ortasında yer alan kapının 2.50 m. genişliğinde ve kapının oturduğu alt tabakaya ait sıkıştırılmış topraktan tabanın ise -5 m. seviyesinde olduğu anlaşıldı. Bu taban muhtemelen yapının ilk inşa devresine aitti. Dıştan kare planlı olan yapının henüz mimari iç düzeni tespit edilemedi. Önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalarla, yapının iç mimari düzeninin ortaya çıkarılması planlanmaktadır.

2017 yılında yapılan çalışmalarda çeşitli tipte seramikler tespit edildi (**Figür 12-16**). Seramiklerin genel olarak çarkta şekillendirilmiş, iyi pişmiş, perdahlı veya perdahsız, astarlı veya astarsız, sırsız kırmızı ve devetüyü hamurlu oldukları görülmektedir. Bunların bazılarının da kırmızı ve siyah boyalı oldukları anlaşılmaktadır. Bazı örneklerde de su dalgası motifi kullanıldığı görülmektedir. Az da olsa elde şekillendirilmiş ve kötü pişmiş örnekler de tespit edilmiştir. Bu seramiklerin bazılarının restorasyon-konservasyon çalışması gerçekleştirilmiş olup çizimleri yapılan ve fotoğrafları çekilen eserler Karşı Tarih Müzesi'ne teslim edilmiştir.

Yerkurgan 2017 yılı Eylül ayı arkeolojik kazısı sırasında ele geçirilen buluntu grupları ağırlıklı olarak çark işi nadir olarak el yapımı seramik eserler olmakla birlikte mimari elemanlar olarak kerpiç ve nadir olarak az pişmiş tuğla eserler bulunmaktadır.

Seramik eser grupları genel olarak devetüyü ve kırmızı hamurlu bej rengi astarlı çark işi ve genellikle açık formlu oldukça iyi durumda seramiklerden oluşmaktadır (**Figür 17**). Ayrıca açık formlu iç bükey ağızlı ve ağız kısmından gövdeye doğru sırlı akıtma tekniği uygulanarak şekillendirilmiş devetüyü hamurlu ve kahverengi sırlı bir adet L-YK/9 numaralı üç parçadan oluşan seramik eser ele geçirilmiştir (**Figür 18**). L-YK/11 numaralı kapalı kırmızı hamurlu, dış yüzeyi perdahlı, iyi pişmiş seramik kadeh; 2017 yılında arkeolojik alandan çıkan diğer seramik buluntulara göre yapım tekniği açısından ünik durumdadır (**Figür 19**).

L-YK/13 nolu, el yapımı ve seramik kırığı katkılı kötü pişmiş seramik ve L-YK/14 nolu trigonal, az pişmiş, kırmızı hamurlu bej rengi astarlı tuğla mimari elemanlar (**Figür 20**) ise Yerkurgan 2017 yılı arkeolojik kazısında bu tekniklerle yapılmış oldukça az arkeolojik eser ele geçirilmesi dolayısıyla nadir eserler konumundadır.

Yerkurgan arkeolojik kazısı için kazı evinde mobil konservasyon laboratuvarı kurulmuş ve tüm acil konservasyon işleri kazı alanından eserlerin günlük olarak taşınması suretiyle bu laboratuvarında gerçekleştirilmiştir. Yerinde koruma gerektiren kerpiç eserler ve bir adet pithos; in situ durumda üzeri kazı toprağı ile örtülerek arkeolojik alanda bırakıldı.

Kazı alanından ele geçirilen seramik eser gruplarının tamamı ve tuğla eserler buluntu tarihi ve yeri temel alınarak yapım teknikleri ve parça şekline göre (ağız, boyun, gövde, dip, kulp, memecik) göre gruplandırılmış olup acil tuzdan arındırma

ve kontrollü kurutmaya tabi tutulmuştur. Kontrollü kurutmadan alınan eserlerden %30-35'ten fazla parçası bir araya gelen ve form veren parçalar konservasyon işleminin tamamlanması için laboratuvara alındı. Diğer seramik gruplar ise buluntu günü, yeri ve yapım tekniğine göre gruplandırılarak önümüzdeki yıllarda alt kültür katmanlarından gelebilecek parçalarla eşleşme takibi için paketleni ve Karşı Tarih Müzesi Müdürlüğüne teslim edildi.

Laboratuvara alınan ve belirli bir form veren seramik eserler L-YK/NO kodu ile "1" numaradan başlayarak laboratuvar envanteri oluşturuldu. Kazı acil koruma laboratuvarında acil koruma müdahalesinde bulunan eserler toplam olarak 14 adettir. Eserlerin 13 adeti farklı tekniklerde seramik eserler olmakla birlikte, L-YK/14 numaralı eser; kırmızı hamurlu, bej astarlı, trigonal tuğlalar mimari elemanlar grubunu oluşturmaktadır. Az pişmiş, kaba hamurlu, trigonal mimari elemanlar bir araya getirildiğinde bir daire meydana getirmektedir.

Seramik eser gruplarının bozulma durumuna bakıldığında CaCO_3 oluşumu ayrıca Cl^- , SO_4^{2-} gibi çözünebilir tuzların varlığı birinci sıradadır. Kazı alanında kurulan geçici laboratuvarında kazı sezonu boyunca eserlere müdahale süresi olduğundan ve bölgede saf su temin edilememesi nedeniyle; tuz ekstraksiyonu işlemi bölgeden temin edilebilen su ile gerçekleştirildi.

Bölgede kanalizasyon sisteminin kısmi işlemedi nedeniyle su tankerlerle depolara taşınmaktadır. İlk ekstraksiyon işlemi için Şehrisebz'den tankerlerle taşınan bu depo suyunun tuzluluk değeri ölçülerek ($705 \mu\text{S} / 28 \text{ C}^\circ$ qdepo suyu- $2665 \mu\text{S} / 24.1 \text{ C}^\circ$ seramik eserler ortalama tuzluluk değeri; Kondüktometre: CTS, CONDUCTIVITY METER MOD. DIST 5) seramik eserlerden daha düşük olduğu gözlemlenmiş ve birincil tuzdan arındırma işlemi için depo suyu kullanılmıştır. İleri ekstraksiyon işlemi adımları için ise bölgede bulunan ticari şişe suların tuz oranları ölçülmüş ve en düşük değerde tuz içeren ticari marka su, son ekstraksiyon işlemi için uygun bulunmuştur (ticari şişe suyu; $84 \mu\text{S} / 21,6 \text{ C}^\circ$).

Çözünebilir tuz ekstraksiyonu yapılan seramik eserlerden CaCO_3 tabakası bulunan eser grubunda; kalker tabakası mekanik temizlik ile 3/15 uçlu bisturi ile uzaklaştırıldı. Ardından kontrollü kurutmaya alınan eserler bu işlemin tamamlanmasını takiben %3' lük, %5'lik Paraloid B72 (aseton içinde) ile kohezyon kaybı alanına göre cidarlardan samur uçlu fırça ile ya da daldırma işlemine alınarak konsolide edildi. Konsolidasyon işleminin ardından bir araya gelen parçaları bulunan eserler CTS, UHU-EKSTRA (polivinil ester bazlı, transparan

termoplastik yapıştırıcı) ile bir araya getirilerek ayağa kaldırıldı. Acil koruma müdahalesi tamamlanan eserler pamuk üzerine asitsiz Japon kâğıdı ile sarılarak iç gövdeden ve kulplardan desteklenmiş ve dış gövdeleri asitsiz Japon kâğıdı ile paketlenerek Karşı Tarih Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir.

Yapının hemen dışında ve kuzeydoğusunda tespit edilmiş ateş altarı, yapının içinde kuzey bölümünde güneydeki kapıyla aynı eksen üzerinde üst seviyede tespit edilmiş ateş altarı, dış plandan, ritüel seramiklerden ve doğusundaki tapınaktan, merkezi konumda bulunan yapının dini bir komplekse ait ateş tapınağı olduğuna işaret etmektedir. Yerkurgan'daki Merkez Tapınağı'nın dışında ve hemen yanında bulunan ateş altarı muhtemelen Zerdüştlükte açık havada yapılan ritüellerle ilgilidir.

Orta Asya dinsel mimarisinde çift tapınak yapma geleneği bulunuyordu. Bu geleneğe en iyi örnek, Sogdiana'da Pencikent Şehri'nin içindeki çift tapınaktan oluşan dinsel komplekstir. İran ve Orta Asya'da Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınakları genellikle dıştan kare veya dikdörtgen planlıydı⁹. Ateş tapınaklarında kutsal sayılan ateşin yandığı altar genellikle merkezi naos (ana mekan) mekanının ortasında ya da naos içinde kapının karşısında duvarın önünde yer almaktaydı. Altarın bulunduğu naos mekanı kare veya dikdörtgen planlı olabiliyordu. Naos mekanın etrafı genellikle üç veya dört yönden çevre koridorluuydu. Naos mekanın önünde bazen pronaos (ön mekan) mekanı yer alıyordu. Tapınakların önlerinde genellikle avlu bulunmaktaydı. Tapınakların bulunduğu kutsal alanın etrafı bazen temenos duvarı ile çevriliydi. Bu çevre koridorlu merkezi planlı ateş tapınaklarına benzer Budist tapınakları da bulunuyordu.

Henüz çalışmalar tamamlanmadığından Merkez Tapınağı'nın iç planı belli değildir. Fakat dikdörtgen planlı Doğu Tapınağı'ndan farklı olarak Merkez Tapınak dıştan kare planlıydı. Ayrıca Merkez Tapınağı'nda kapının karşısında kuzey duvarının önünde bir altar bulunmuş olup Doğu Tapınağı'nda da kapının karşısında kuzey duvarının önünde altar bulunmaktaydı. Fakat Merkez Tapınağı'nda iç bölümde üst tabakada birinci tabanda bulunmuş olan kuzey altarı, muhtemelen yapının ilk inşasından sonra yapılmış gözükmektedir. Yapının ilk inşa devresine ait altarın yeri henüz bilinmemektedir. Merkez Tapınağı muhtemelen Doğu Tapınağı gibi Zerdüştlük inancı ile bağlantılı bir ateş tapınağı idi.

⁹ Çeşmeli, a.g.m., s. 22-25.

Bu Merkez Tapınak, muhtemelen daha önceki kazı çalışmalarında bulunmuş olan Doğu Tapınağı ile şehrin merkezinde dinsel bir kompleks oluşturuyordu. Merkez Tapınağı daha büyük olup şehrin merkezinde yer almakta ve muhtemelen dinsel kompleksteki ana tapınağı oluşturmaktaydı. Arkeolojik verilerden Merkez Tapınağı muhtemelen Doğu Tapınağı gibi M.S. 3-4. yüzyılda Kuşanlılar veya Sasaniler zamanında kurulmuş olup M.S. 7. yüzyıla kadar Kidaritler, Eftalitler ve Köktürkler devirlerinde de kullanılmıştır. Kaşkaderya Bölgesi'ndeki arkeolojik çalışmalara önümüzdeki yıllarda devam edilmesi planlanmaktadır.

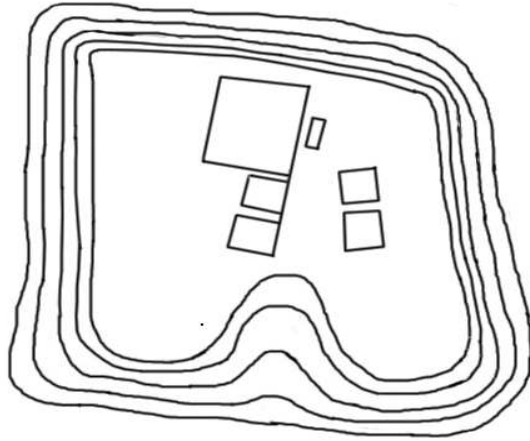
KAYNAKLAR

- Abdullaev, K.A., Rtveladze E.V., Shishkina G.V., (Ed.), *Culture And Art of Ancient Uzbekistan, Exhibition Catalogue*, 1-2, Moscow, 1991.
- Baipakov K., Pidayev Sh., (Ed.), *Prominent Archaeological Sites Of Central Asia On The Great Silk Road*, Samarkand, 2011.
- Çeşmeli, İ., Günözü Ulusoy H., Raimkulov, A., “Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)”, *Art-Sanat*, 6, 2016, s. 11-83.
- Çeşmeli, İ. “Bronz Çağından Erken Orta Çağa Orta Asya Tapınakları”, *Art-Sanat*, 1, 2014, s. 19-33.
- İsamiddinov M.H., Suleymanov, R. H, *Erkurgan*, Taşkent, 1984.
- Kabanov, S. K., *Nahşeb na Rubeje Drevnosti i Srednevekoviya (III-VII vv.)*, Taşkent, 1977.
- Suleymanov, R. H., “Obsçestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa”, *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, s. 25-34.
- Suleymanov, R. H., *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000.
- Suleymanov, R. H., “Karşi Ozbekistonning Kadimgi ve Orta Asrlar Davri Tarihida”, *Karşi Şahrining Cahon Tivilizatsiyasi Tarihidagi Orni*, Taşkent-Karşi, 2006, s. 19-24.

EKLER

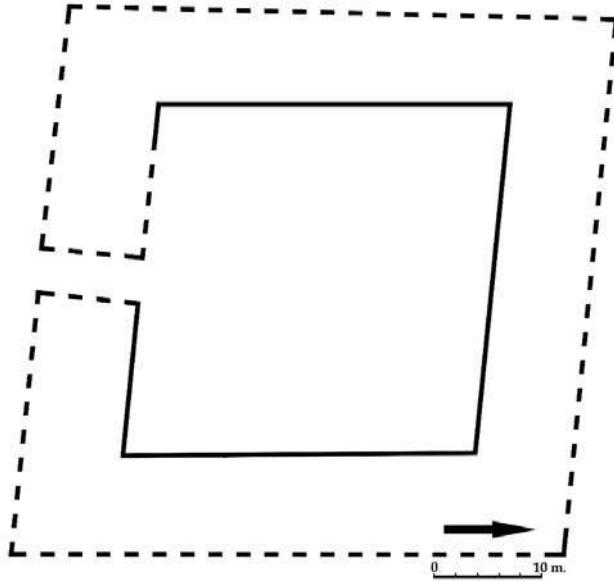
Figür 1. Tepelik görünümlü Yerkurgan Merkez Tapınağı batı görünüşü (2013/Fotoğraf Kazı Arşivinden).

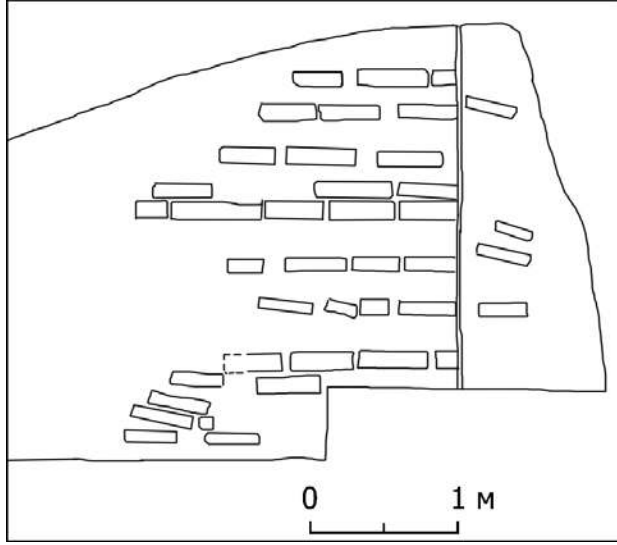
Figür 2. Yerkurgan Merkez Tapınağı tepesi topografyası ile kazı alanı vaziyet planı (2017/ Çizim Kazı Arşivinden).

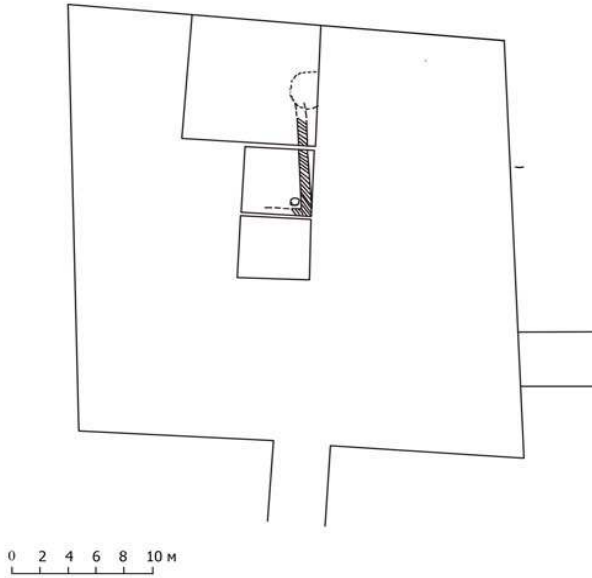
Figür 3. Yerkurgan Merkez Tapınağı kapısının bulunduğu güney görünüşü (2013/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 4. Yerkurgan Merkez Tapınağı restitüsyon planı (2013/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 5. Yerkurgan Merkez Tapınağı kerpiçten doğu duvarının kesiti (2013/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 6. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta eksenindeki kazı alanı planı (2017/ Çizim Kazı Arşivinden).

Figür 7. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanının güneyden kuzeye doğru görünüşü (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 8. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanının kuzeyden güneye doğru görünüşü (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 9. Yerikurgan Merkez Tapınağı kuzey yönündeki birinci taban seviyesindeki ateş altarı (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

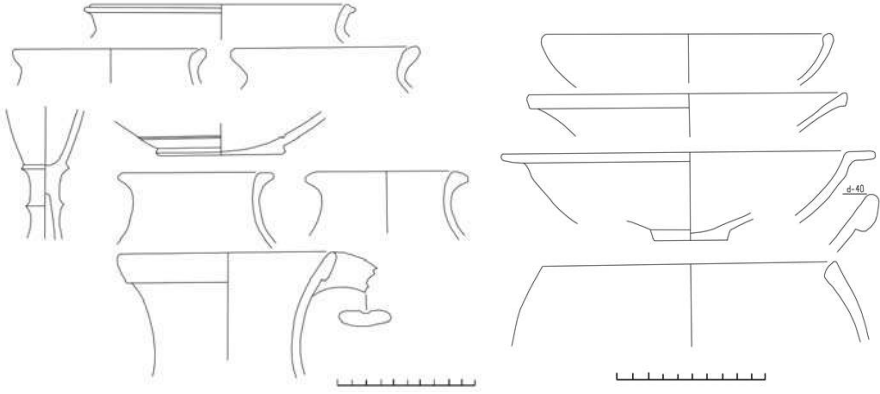
Figür 10. Yerikurgan Merkez Tapınağı kuzey-güney yönündeki duvar (solda) ve in situ pithos (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

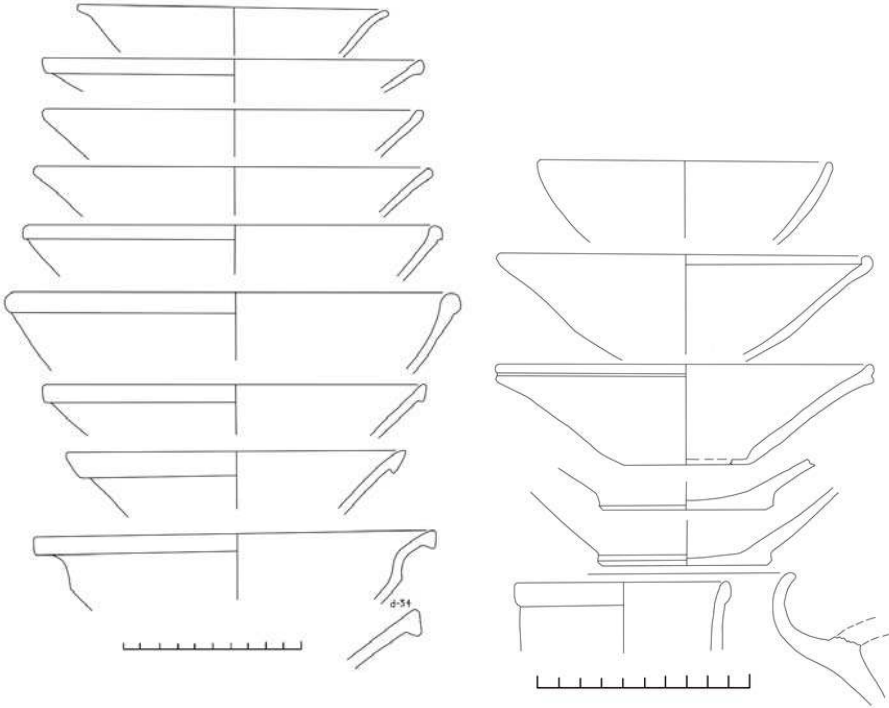
Figür 11. Yerkurgan Merkez Tapınağı in situ pithos (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

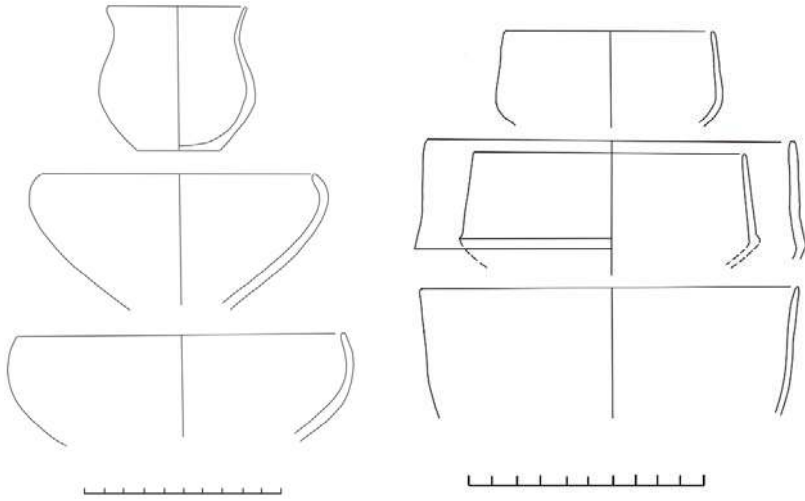
Figür 12 Yerkurgan Merkez Tapınağı seramikleri (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

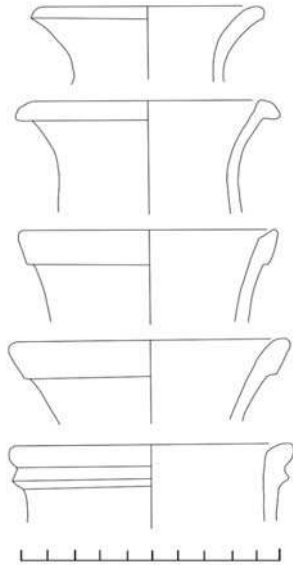
Figür 13. Yerkurgan Merkez Tapınağı merkez ve kuzey bölümleri seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 14. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 15. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 16. Yerkurgan Merkez Tapınağı güneydeki kapı bölümü seramiklerinin çizimleri (2017/ Çizimler Kazı Arşivinden).

Figür 17. Yerkgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış seramik (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 18. Yerkgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış sırlı seramik (L-YK/9) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden)

Figür 19. Yerkurgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış perdeli seramik (L-YK/11) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).

Figür 20. Yerkurgan Merkez Tapınağı konservasyonu yapılmış tuğla mimari elemanlar (L-YK/14) (2017/ Fotoğraf Kazı Arşivinden).